

Aleksander Srebrakowski

"Między wolnością a zniewoleniem.
Prasa w języku polskim na Litwie w
okresie od września 1939 do 1964
roku", Józef Szostakowski,
Wilno-Warszawa 2004 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 249-253

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

biskupa diecezji mazurskiej, informujące o aktualnej sytuacji Kościoła ewangelicko-augsburskiego na tym terenie.

Alfred Czesła

Józef Szostakowski, *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno—Warszawa 2004 [Oficyna Literatów i Dziennikarzy POD WIATR], ss. 452, il., tab.

W ostatnich kilkunastu latach historiografia polska wzbogaciła się o wiele cennych prac poświęconych losom Polaków, którzy po zakończeniu II wojny światowej stali się wbrew swojej woli mieszkańcami Związku Radzieckiego. Najwięcej tekstów poświęcono naszym rodakom mieszkającym na terenie Litewskiej SRR. Jest to zrozumiałe, gdyż była to najbardziej zwarta i najbardziej świadoma swego pochodzenia społeczność polska za wschodnią granicą kraju. Mimo ograniczeń cenzuralnych oraz innych utrudnień, będących pochodną polityki prowadzonej przez ówczesne władze Polski, poważne publikacje naukowe o Polakach na Litwie pióra J. Myślińskiego pojawiły się już w latach sześćdziesiątych minionego wieku¹. Przedmiotem zainteresowania ich autora była polskojęzyczna prasa ukazująca się na Litwie. W następnych latach opisywano także inne aspekty życia litewskich Polaków, np. szkolnictwo w języku ojczystym. Osobną grupę stanowiły liczne publikacje językoznawców². We wszystkich tych wypadkach głównym źródłem informacji, a jednocześnie materiałem, który poddawano badaniom, była prasa w języku polskim ukazująca się na Wileńszczyźnie. Od razu trzeba jednak zaznaczyć, że badacze mieszkający w Polsce znali właściwie tylko dziennik „Czerwony Sztandar” oraz w mniejszym stopniu magazyn „Kobieta Radziecka”, nieznane zaś pozostawały dla nich pozostałe tytuły ukazujące się jako gazety rejonowe albo gazety tzw. stacji maszynowo-tractorowych czy gazetki zakładowe.

Biorąc po uwagę dotychczasowy dorobek polskiej historiografii na temat litewskich Polaków, mimo wszystko, aż dziw bierze, że dopiero w tym roku ukazała się monografia poświęcona prasie w języku polskim wydawanej na terenie Litwy. Jej autorem jest Józef Szostakowski, znany dziennikarz³ i poeta wileński⁴, który w ostatnich latach poświęcił się także historii. Podstawą omawianej książki była rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Wojciecha Jerzego Podgórskiego. Warto tu jeszcze wspomnieć o wydawcy książki, którym jest Oficyna Literatów i Dziennikarzy „Pod Wiatr”, prowadzona przez Romualda Karasia, który od wielu lat jest mecenasem wileńskich poetów. Osoby autora (poety

1 Por. J. Myśliński, *Prasa w języku polskim na Litwie Radzieckiej 1940—1966*, Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego, 1968, z. 2, ss. 198—219; idem, *Uwagi o prasie w języku polskim wydawanej na Litwie Radzieckiej (1940—1966)*, w: *Zdziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, Kom. red. E. Basiński i in., t. IV, Warszawa 1969, ss. 128—135.

2 Pracą, która podsumowuje te badania, jest monografia: Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI—XX w.*, Warszawa—Kraków 1993. Badania językoznawców trwają oczywiście nadal i obejmują coraz bardziej szczegółowe kwestie, por.: M. Dawlewicz, *Słownictwo socjolektu młodzieży polskiego pochodzenia w Wilnie*, Warszawa 2000; B. Dwilewicz, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa 1997.

3 Pracę rozpoczął w latach siedemdziesiątych w „Czerwonym Sztandarze”, jedynym polskim dzienniku, jaki ukazywał się w ZSRR. Od przelomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, podobnie jak wielu innych polskich dziennikarzy, zaczął współpracę z nowymi polskimi periodykami — „Nasza Gazeta”, „Magazyn Wileński” i „Znad Wili”.

4 Jest autorem następujących tomików poezji: J. Szostakowski, *Nie ucz się domu*, Warszawa 1992; idem, *Czerwone gile*, Warszawa 1994; idem, *Wiersze z listów*, Berlin 1994.

i dziennikarza), promotora pracy (historyka literatury, krytyka i publicysty), wydawcy (mecenasa polskich poetów z Wilna) miały znaczny wpływ na to, że omawianą pracę trudno określić jako stricte historyczną. Zdecydowanie trzeba ją ulokować gdzieś na pograniczu historii i historii literatury. Ten fakt ma także zdecydowany wpływ na formę książki i kierunek podjętych badań.

Omówienie monografii wypada rozpocząć od tytułu, który może budzić pewne kontrowersje. W pierwotnej wersji, jako rozprawa doktorska, praca nosiła tytuł: *Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, co odpowiada podtytułowi omawianej książki. Należy przypuszczać, że wydawcy przygotowują pracę do druku, postanowili nadać jej bardziej komercyjny tytuł, skierowany do szerszego kręgu odbiorców. Wybrane zdanie: *Między wolnością a zniewoleniem* niewiele nam jednak mówi, a nawet może wprowadzać w błąd. Wydaje się więc, że lepiej by było, gdyby pozostawiono tytuł doktoratu jako tytuł książki, co jest adekwatne do jej zawartości w obecnym kształcie.

Jako ramy chronologiczne pracy autor wyznaczył okres od września 1939 r. do 1964 r. Data początkowa nie wymaga komentarza, natomiast data końcowa może wzbudzać u niektórych pewne zastrzeżenia. W kontekście historii polskojęzycznej prasy na Litwie jest ona jednak całkowicie zrozumiała i logiczna. Otóż po zawirowaniach okresu wojny i pierwszych lat po zakończeniu okupacji niemieckiej, od roku 1950 nastąpił na Litwie gwałtowny rozwój prasy w języku polskim, który trwał do roku 1962. W tym okresie szczytowym momentem polskiej koniunktury w zakresie wydawania prasy był rok 1953, kiedy to równocześnie ukazywało się tam dwadzieścia sześć tytułów gazet w języku polskim. Od następnego roku liczba ta systematycznie spadała, aby w roku 1963 osiągnąć poziom pięciu tytułów wydawanych po polsku⁵. W sferze politycznej rok 1964 to z kolei czas odsunięcia od władzy Nikity Chruszczowa i zmiana dotychczasowej polityki w Związku Radzieckim. Problemem pozostaje tylko to, czy w omawianej pracy datą końcową powinien być rok 1963 czy 1964. Autor wybrał rok 1964, argumentując to tym, że wraz z odsunięciem Chruszczowa od władzy na Litwie wprowadzono wiele zmian, które miały wpływ na funkcjonowanie prasy w języku polskim. Taka argumentacja jest do przyjęcia, chociaż można też było zamknąć cezurę na roku 1963, czyli pierwszym roku, kiedy liczba gazet wydawanych w języku polskim osiągnęła poziom, który pozostawał niezmienny aż do 1989 r.

Autor podzielił książkę na cztery rozdziały, które uzupełniają cztery aneksy oraz posłowie wydawcy książki. Wszystkie to jest przedstawione w układzie chronologiczno-rzeczowym. Pierwszy, najobszerniejszy rozdział poświęcony jest historii prasy polskiej i polskojęzycznej wydawanej w okresie okupacji, tzn. w latach 1939—1944. Rozdział drugi, już znacznie mniej obszerny, traktuje o kolejnym etapie rozwoju prasy polskiej i polskojęzycznej w latach 1944—1964. Należy zaznaczyć, że dwa ostatnie podrozdziały wykraczają poza przyjęte w tytule ramy chronologiczne, a poświęcono je ogólnej charakterystyce czasopism polskojęzycznych wydawanych nadal po roku 1964, aż do przełomu politycznego po roku 1990. Rozdziały trzeci i czwarty mają charakter rzeczowy. W pierwszym z nich autor dokonał analizy zawartości prasy. Wyróżnił trzy zasadnicze problemy: tematyka szkolna, kulturalna

⁵ *Lietuvos spaudos statistika 1919—1989*, red. A. Lukošūnas, Vilnius 1990, s. 80. Por. także: J. Szostakowski, *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno—Warszawa 2004, s. 230. Dokładne informacje o okresie wydawania poszczególnych tytułów gazet znajdują się także w: *Lietuvos TSR Spauda. Valstybinė suvestinė bibliografija, 1940—1955*, T. 1, Kn. 2: *Periodiniai leidiniai, disertacijų autoreferatai, gaidos, vaizdujamojo meno spaudiniai, žemėlapiai*, Vilnius 1964; *Lietuvos TSR Spauda. Valstybinė bibliografinė rodyklė*, T. 2: *1956—1965. Periodiniai leidiniai, disertacijų autoreferatai, gaidos, vaizdujamojo meno spaudiniai, žemėlapiai*, Vilnius 1982.

i działalność literacka Polaków na Litwie. Czwarty rozdział to z kolei część poświęcona ogólnej charakterystyce czasopism w języku polskim, w której autor zajął się typologią gazet, przedstawił jej zasięg terytorialny oraz krąg odbiorców, wymienił wreszcie wszystkich twórców prasy w języku polskim. Jak już wspomniano, całość dopełniają cztery aneksy. Pierwszy i drugi zawierają spis periodyków w języku polskim, wydawanych na Litwie od 17 września 1939 do roku 1964. Jeden spis przedstawiono w układzie alfabetycznym, drugi w układzie chronologicznym. Szczególnie cenne są dwa następne aneksy. Pierwszy z nich zawiera bibliografię utworów miejscowych autorów piszących w języku polskim, które zostały opublikowane na łamach prasy polskiej i polskojęzycznej. Drugi z nich to bibliografia recenzji książek w języku polskim opublikowanych w omawianej prasie.

Bazę źródłową książki stanowi oczywiście prasa polska i polskojęzyczna wydawana na Litwie oraz dokumenty i opracowania przechowywane w archiwach i bibliotekach Litwy oraz Polski. Z wielu zespołów archiwalnych autor korzystał jako pierwszy, a co za tym idzie, wprowadził do obiegu naukowego szereg nowych materiałów. W bibliografii oraz przypisach brakuje odpowiedniego odnośnika informującego, że znaczny wpływ na kształt prezentowanej pracy miały własne obserwacje autora, który przez wiele lat (od roku 1974) sam współtworzył polskojęzyczną i polską prasę na Litwie. To osobiste doświadczenie pozwoliło mu wydobyć wiele bardzo ważnych elementów wpływających na ostateczny kształt prasy polskiej na Litwie. Ważne jest też to, że będąc osobiście zaangażowanym w funkcjonowanie tej prasy jako dziennikarz, potrafił zachować obiektywizm, którego się wymaga od badacza.

Niewątpliwą zaletą książki Szostakowskiego jest przedstawienie genezy, a następnie ewolucji prasy wydawanej po polsku na Litwie, co autor uczynił bardzo skrupulatnie. Znajdujemy więc tutaj historię ostatnich miesięcy funkcjonowania oficjalnie wydawanej prasy polskiej na terytorium Litwy przedwojennej i polskiej prasy wydawanej w Wilnie, np. „Słowo” Stanisława Mackiewicza, które zostały doprowadzone do upadku przez kolejne władze okupacyjne. Następnie zostały przedstawione tytuły prasy wydawanej za zgodą kolejnych okupantów i nowe wydawnictwa tworzone już w konspiracji. Szczególnie ważne jest tu zwrócenie uwagi na gazetki polskich organizacji konspiracyjnych wydawane pod okupacją radziecką. Jeżeli bowiem przeciętny czytelnik ma jakieś pojęcie o prasie konspiracyjnej wydawanej pod okupacją niemiecką, to w wypadku okupacji radzieckiej wiedza ta jest znikoma. Dzięki książce Szostakowskiego, na przykładzie prasy, czytelnik zostaje poinformowany co do zakresu oraz ciągłości polskiej konspiracji na terenach wschodnich Rzeczypospolitej. Po tej lekturze każdy czytelnik z łatwością odróżni tytuły gazet polskich od polskojęzycznych, co więcej, zrozumie zasadność dokładnego rozróżniania tych pojęć. Drugą ważną kwestią zaakcentowaną przez autora jest pokazanie, że w latach powojennych, chociaż gazety były polskie tylko z nazwy, to mimo wszystko odgrywały znaczącą rolę w utrzymaniu polskości na Litwie. To paradoks, ale właśnie praca Szostakowskiego stara się nam to przybliżyć i wyjaśnić. Dlatego też autor bardzo dokładnie opisuje w rozdziale 2 cały system funkcjonowania prasy radzieckiej i miejsce w nim gazet w języku polskim. Jest to szczególnie ważne ze względu na nowe pokolenie Polaków wychowanych już w nowych realiach politycznych, dla których jeszcze niedawna zagmatwana przeszłość jest taką samą historią jak starożytność. Im więcej lat jeszcze upłynie, ta warstwa książki będzie coraz bardziej cenna.

Rozdział trzeci, w którym autor zajmuje się analizą zawartości prasy, uzmysławia czytelnikowi, jak wiele informacji znajdowało się w periodykach, które pozornie służyły jedynie propagandzie. Przy okazji przypomina, jak szeroki był zakres działalności Polaków na Litwie w okresie władzy komunistycznej. Co więcej, wyraźnie widać tutaj, że na sukces

polskich szkół, zespołów folklorystycznych i teatralnych oraz na rozwój działalności literackiej znaczący wpływ miała prasa w języku polskim.

Z kolei rozdział czwarty, charakteryzujący gazetę od strony technicznej (typologia gazet, geografia wydawania, nakłady, zasięg oraz przedstawienie jej twórców), pokazuje, jaki ogromny to był potencjał. Jednocześnie dzięki danym statystycznym wyraźnie widać, kiedy potrzeby Polaków litewskich były pod tym względem zaspokojone, a kiedy rozpoczął się kryzys. To zaś daje podstawę do wyciągnięcia wniosków na temat postaw Polaków wobec Litwinów w późniejszych latach, w czasie ich walki z władzami Związku Radzieckiego o restytucję niepodległego państwa litewskiego.

Książka Szostakowskiego jest dziełem znaczącym i cennym, ale tak jak w wypadku wielu innych, tak i tu znajdziemy fragmenty, które wypada poprawić lub uzupełnić. Kilka potknięć korektorskich pozostawimy na boku, licząc na erratę przy ewentualnym dodruku książki. Natomiast warto zwrócić uwagę na fragment ze wstępu książki. Na s. 9 czytamy: „Dnia 11 marca 1990 roku Rada Najwyższa Republiki Litewskiej ogłosiła akt o restytucji państwa litewskiego. Litwa znów stała się krajem niepodległym”. W tych zdaniach znalazły się dwie nieścisłości. Otóż 11 marca rozpoczęła się nowa sesja wybranej 24 lutego 1990 r., Rady Najwyższej Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a nie Rady Najwyższej Republiki Litewskiej, gdyż dopiero na wspomnianym posiedzeniu przyjęto *Akt Republiki Litewskiej o przywróceniu niepodległego Państwa Litewskiego* oraz uchwalono ustawę *O nazwie i godle państwa*, a także ustawę o przywróceniu Konstytucji Republiki Litewskiej z 12 maja 1938 r., po czym, zawieszając niektóre artykuły dawnej konstytucji, przyjęto *Tymczasową Ustawę Zasadniczą Republiki Litewskiej*⁶. To dopiero po tym posiedzeniu Rada zmieniła swoją nazwę na: Rada Najwyższa Republiki Litewskiej. Druga nieścisłość polega na niedopowiedzeniu. Autor poprawnie informuje, że wspomnianego dnia doszło do formalnej restytucji dawnej Republiki Litewskiej, zapomniał jednak dodać, że był to w danym momencie akt jednostronny. Większość państw świata deklarowała wtedy stanowisko o nieuznawaniu aneksji państw bałtyckich przez ZSRR, jednak żadne z nich nie uznało wtedy nowego państwa litewskiego. Co więcej, wszystkie główne siły ówczesnej sceny politycznej wskazywały na potrzebę porozumienia między Litwą i ZSRR, traktując to oficjalnie jako wewnętrzną sprawę Związku Radzieckiego. Odzyskanie niepodległości przez Litwę *de facto* nastąpiło dopiero po sierpniowym zamachu stanu w Moskwie, który zapoczątkował rozpad ZSRR⁷. Skomentowany fragment tekstu, to oczywisty skrót myślowy autora. Wydaje się jednak, że w sytuacji, kiedy historia Litwy jest u nas mało znana, warto w sposób wyczerpujący informować o takich niuansach.

W innym miejscu, na s. 35, autor powinien był wyraźnie rozdzielić omawiane gazety polskie, które wydawano w Kownie i w Wilnie w latach trzydziestych. Trzeba pamiętać, że w tamtym okresie terytorium, które teraz znajduje się w całości w granicach Litwy, było rozdzielone między dwa państwa. Czym innym więc były polskie gazety wydawane w polskim Wilnie, a czym innym polskie gazety wydawane w Kownie, gdzie podlegały znacznej cenzurze i naciskom władz.

Wymienione potknięcia nie mają jednak większego wpływu na ogólnie wysoką ocenę

6 Por. *Kronika Litewska 1988–2000*, Warszawa 2001 [Ogólnopolski Klub Miłośników Litwy], s. 47.

7 Pierwszym państwem, które nawiązało stosunki z republikami bałtyckimi jako niepodległymi państwami, była Islandia. Uroczystość nawiązania stosunków dyplomatycznych odbyła się 26 VIII 1991 r. W następnych dniach i tygodniach podobne akty podpisały z Litwą inne państwa. Polska dokonała tego 5 IX 1991 r. Związek Radziecki uznał oficjalnie nową sytuację polityczną 6 IX tego roku, tego samego dnia nawiązano także stosunki dyplomatyczne z USA.

książki Józefa Szostakowskiego. Jest to bowiem praca cenna, która jest znaczną pomocą dla badaczy dziejów Polaków na Litwie. Autor wprowadził do obiegu naukowego szereg nowych materiałów. Jak już wspomniano wyżej, znaczna część tych materiałów jest przydatna głównie literaturoznawcom, ale i badacz historii politycznej znajdzie tu wiele cennych uzupełnień. Najważniejsze jest zaś to, że książka zawiera materiał do podjęcia prawdziwie merytorycznej dyskusji na temat losów Polaków na Litwie w okresie powojennym. Jest to niezwykle ważne, gdyż do tej pory dyskusje były prowadzone bez znajomości większości faktów. W ten sposób powstało wiele bardzo krzywdzących opinii o litewskich Polakach. Jeszcze dzisiaj wiele osób w kraju potrafi powtarzać sprzeczne z prawdą twierdzenia, że Polacy to najbardziej skomunizowana narodowość na Litwie, która walczyła o utrzymanie za wszelką cenę istnienia Związku Radzieckiego. Lektura książki Szostakowskiego stawia to wszystko w całkowicie nowym świetle. Dopiero teraz, znając dokładniej przeszłość litewskich Polaków w różnych sferach ich życia, można wreszcie próbować formułować właściwe oceny ich postaw i działań i z tej perspektywy oceniać ich efekty. Należy przypuszczać, że autor będzie kontynuował swoje badania i w najbliższym czasie przedstawi nam kolejną książkę opisującą historię polskiej prasy na Litwie od roku 1964 do dzisiaj. Wtedy będzie też okazja do rozwinięcia, czy uzupełnienia, wątków pojawiających się w omawianej książce.

Aleksander Srebrakowski